

УДК 159.923.2

І.М.ХОРЖЕВСЬКА

ЕМПАТІЙНІ ПРОЯВИ У ДИТИНИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Резюме. З урахуванням сучасних наукових положень у статті розкривається зміст поняття «емпатія», аналізуються підходи до формування даної моральної категорії. Описані результати дослідження емпатійних тенденцій у сучасних підлітків

Ключові слова: емпатія, підлітковий вік, моральні почуття, альтруїзм, емоційні реакції.

Постановка проблеми. Всебічний розвиток і виховання підростаючого покоління - не лише завдання, але й обов'язкова умова побудови нового гуманно – демократичного, високоінтелектуального суспільства, що є однією з основних проблем, пов'язаних з розбудовою державності України. Вирішення цього загального завдання реалізується через формування духовно і фізично здорової особистості.

У період нестабільності суспільства, погіршення соціальних умов життя, виникнення напружених ситуацій у взаєминах між людьми, дефіциту спілкування, особливо гостро постає проблема моралі. У таких умовах особливу увагу необхідно приділяти гуманістичному вихованню, адже гуманізм є фундаментом моральності особистості.

Мета: розкрити зміст поняття «емпатія», проаналізувати підходи до формування даної моральної категорії.

Виклад основного матеріалу. Найбільш виражені емоційні реакції, переживання виникають у критичні моменти розбалансованості динамічного процесу взаємодії дитини і суспільства, у так звані "критичні періоди". Саме такий період виникає при переході дитини з молодшого шкільного у підлітковий вік. Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини. Вони стосуються фізичної зрілості організму, а також відносин, які складаються у підлітків з дорослими людьми та однолітками. Еталони міжособистісного сприймання, якими користуються підлітки, оцінюючи оточуючих людей, стають все більш узагальненими і співвідносяться з ідеалами, цінностями і нормами. Тому саме у підлітковому віці емпатійність може закріпитися як стійка особистісна якість. Серед моральних явищ виділяються моральні почуття як емоційна сторона моральної діяльності людини. Такі моральні принципи і переконання як людяність, оптимізм, патріотизм, закріплюються у свідомості не тільки у раціональній, але й в емоційній формі, і визначають не лише світогляд, але й світовідчуття людини. Нераціональні за своїм змістом моральні норми, оцінки, ідеали, поняття справедливості, добра і зла, засвоюються людиною перш за все у почуттєвій формі. Всі ті якості, що складають зміст моральної самосвідомості людини, - обов'язок, совість, відповідальність, гідність - також проявляються у переживаннях людини. Керуючись моральними почуттями, людина реагує на ситуацію безпосередньо, на їхній основі діє мимовільно, актуалізуючи узагальнений минулий досвід моральної взаємодії з людьми. Ставлення людини до інших і самої себе відображається в її переживаннях. До моральних почуттів відносять і такі переживання, як співчуття, співпереживання, співрадість. Співчуваючи іншому, людина стверджує його людську цінність.

У психологічних дослідженнях кінця XIX початку XX століття питання емпатії вирішувалось у ході вивчення інших суміжних проблем. О.Ф.Лазурський, вивчаючи явище альтруїзму, зазначає, що воно базується на "психолого-характерологічному комплексі" почуття симпатії або вчуття. С.Л.Рубінштейн бачить емпатію складовою частиною любові. Фізіолог і психіатр В.С.Дерябін відносить співчуття та співстраждання до групи позитивних соціальних почуттів. Б.М.Теплов вважає емпатію функцією "живої уяви", яка уможлиблює співчуття іншим. П.М.Якобсон зазначав, що взаємодія почуттів людей у процесі спілкування базується на "механізмі емоційного зараження". Як елемент дитячої рольової гри розглядав емпатію Д.Б.Ельконін. Емпатія, на його думку, сприяє подоланню "пізнавального егоцентризму" шляхом формування когнітивної та емоційної децентрації дитини. Порушена нами проблема розглядається до деякої міри в ряді психолого-педагогічних робіт, присвячених вивченню сфери морального розвитку. Роль емпатійних почуттів (співчуття, співпереживання) у формуванні і розвитку гуманних, доброзичливих відносин дітей один до одного відзначають І.Д.Бех, Б.С.Братусь т. ін. Емпатійні почуття, що виникли як відгук на переживання людей, які знаходяться поруч, дають можливість осмислити необхідність дотримання норм, що регулюють відносини людини з іншими людьми, активно реагувати й усвідомлювати результати своїх вчинків.

Аналіз літературних джерел показав, що проблема емпатії в зарубіжній психологічній літературі розглядається насамперед з погляду розуміння її як переживання певної емоційної модальності, пов'язаного з мотивами поведінки і діяльності. У джерел аналізу цього явища стоять такі дослідники як А.Бен, Т.Ліппс, У.Мак-Дугалла, Г.Олпорт, Г.Райк, Т.Рібо, К.Роджерс, Г.С.Салівен, А.Сміт, Г.Спенсер, З.Фрейд, Е.Фромм і ін. З одного боку, емпатія розуміється як безпосередній емоційний відгук індивіда на переживання чи експресивні знаки обличчя іншого, що виникає незалежно і до усвідомлення джерела та змісту таких переживань. З іншої сторони емпатія наближається до "розуміння" або трактується як емоційний аспект останнього. При цьому загальний зміст існуючих підходів полягає в тім, що особистість і її відносини неможливо зводити до елементарних психічних процесів. Вони мають свій суб'єктивний, особистісний зміст, для розуміння якого необхідно знати ту систему понять, у якій самі індивіди виражають і структурують свій життєвий світ. Розвиток емпатії проходить від нижчих інстинктивних форм до вищих соціальних почуттів і обумовлюється

соціальним впливом, а також системою виховних впливів. Механізмами емпатії є: емоційне зараження, ідентифікація і проєкція. Загалом, у зарубіжних філософських і психологічних дослідженнях емпатії прослідковуються такі тенденції: вивчення емпатійної мотивації просоціальної поведінки; вікової динаміки розвитку емпатійних переживань; виділення емоційної і когнітивної функцій емпатії.

По-перше, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань іншої людини. При такому підході до емпатії підкреслюється її динамічний, процесуальний і фазовий характер. По-друге, емпатія розглядається як психічна реакція у відповідь на стимул. По-третє, емпатія визначається як властивість або здатність особистості, яка розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії.

В цілому аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що на даний момент відсутні узагальнені дослідження змісту, природи, факторів виникнення емпатії, динаміки її розвитку і форм прояву у дітей різного віку, і, зокрема, підліткового.

Встановлено, що здатність до емпатії звичайно зростає з ростом життєвого досвіду. Емпатія легше реалізується при подібності поведінкових і емоційних реакцій суб'єктів. Емоційний досвід змінюється й збагачується в ході розвитку особистості в результаті співпереживань, що виникають при спілкуванні з іншими людьми, при сприйнятті творів мистецтва, під впливом засобів масової інформації [1, с.621-622].

Є багато спроб визначити поняття «емпатія». К. Роджерс в 1959 році запропонував одне з визначень у ході систематизованого викладу своїх поглядів. Воно полягає в наступному: бути здібним до емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних і значенневих відтінків. Начебто стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «начебто». Так відчуваєш радість або біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш його причини, як він їх сприймає. Але обов'язково повинен залишатися відтінок «начебто»: начебто це я радуюся або засмучуюся. Якщо цей відтінок зникає, то виникає стан ідентифікації [2, с.235]. Для формулювання сучасного подання про емпатію можна звернутися до поняття стану або переживання, що було введено Гендліним в 1962 році. Це поняття збагатило розуміння про емпатію у цілому ряді пунктів. Підсумовуючи коротко, Гендлін вважає, що в будь-який момент часу людина випробовує стани, до яких вона може багаторазово звертатися в процесі пошуку їхнього змісту. Вони служать свого роду суб'єктивним орієнтиром у цьому пошуку. Емпатичний терапевт проникливо вловлює зміст стану, пережитого пацієнтом у даний конкретний момент, і вказує на цей зміст, щоб допомогти пацієнтові сконцентруватися на ньому й спонукати пацієнта до подальшого більш повного й безперешкодного переживання події [2, с.236]. Виокремлюють наступні види емпатії: емоційна (заснована на механізмах проєкції наслідування моторним й афективним реакціям іншого); когнітивна (заснована на інтелектуальних процесах – порівняння, аналогія); предикативна (виявляється у здатності передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях).

Як особливі форми емпатії виділяються:

1. Співпереживання - переживання тих же емоційних станів, що випробує інший, через ототожнення з ним;
2. Співчуття - переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншого [1, с.622].

Якою би егоїстичною не здавалася людина, у її природі явно закладені певні закони, що змушують її цікавитися долею інших і вважати їхнє щастя необхідним для себе, хоча вона сама від цього нічого не одержує, за винятком задоволення бачити це щастя. З усією своєю енергією й винахідливістю сучасні соціальні психологи досліджують і обговорюють питання про те, яка ж причина такої поведінки [3, с. 577-579]. Серед компонентів емпатії вчені виокремлюють емоційний, когнітивний та поведінковий. Останнім часом до її складових долучають ще й інтуїтивний компонент. У психологічній літературі з дослідження емпатії часто йдеться про те, що необхідною умовою для її виникнення є не лише гуманне ставлення в цілому, а наявність симпатії до об'єкта співпереживання. В педагогічних працях В.О.Сухомлинського, Ш.Амонашвілі, зазначається, що симпатія, атракція до іншої людини обов'язково виникає при наданні їй допомоги, підтримки, співчуття. «Істинно людську радість можна пережити тоді, коли бачиш, що подарував радість іншій людині» [4]. Крім того, розвиток емпатії допомагає особистості інтеріоризувати традиції, цінності, норми колективу, прийняти стиль керівництва колективом, зрозуміти систему взаємовідносин, зменшити рівень конфліктності в мікро середовищі, підвищити статус особистості. За допомогою емпатії, особистість може точніше оцінити власну позицію в групі, своє реальне становище в колективі, відчути задоволення від спілкування, підвищити впевненість у власних діях, здобути повноправність членства в групі, усвідомити ціннісну єдність з нею [5]. Звичайно ж, уміння привернути до себе людей, здобути їхню симпатію, повагу, значно впливає на здатність особистості до соціальної адаптації в цілому. Та для цього, крім емпатії, потрібні інші риси характеру. Перш за все – впевненість у собі та комунікативна активність. Впевненість у своїх силах, здібностях є результатом переживань людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, котрі вона сама для себе висуває. Впевнена в собі людина без тривалих вагань береться за вирішення проблем, вона мотивована на успіх, не боїться відповідальності, допомагає іншим, проявляє якості лідера. Саме впевненість є додатковим джерелом активності особистості. Точніше було б сказати, що і впевненість, і активність тісно пов'язані. Адже активна особистість здійснює більше спроб у будь-якій діяльності, здобуває більше досвіду, більше позитивних результатів. А це, в свою чергу, сприяє зростанню впевненості. Одним із проявів впевненості в собі є комунікативна впевненість. Людина, котрій притаманна така властивість, легко вступає в діалог, вільно висловлює думки, не страждає від сором'язливості й страху сказати щось неправильно. Явище комунікативної впевненості є частковим стосовно

загальної впевненості особистості. Чим більше людина спілкується, тим більше комунікативних умінь і навичок набуває, тим впевненіше почувається в різних ситуаціях.

Людина – істота соціальна, відтак змістовне її життя можливе лише за умови підтримання тісних зв'язків із соціумом. Їх стабільність забезпечується дотриманням певних правил суспільного життя, спільної діяльності, спілкування. Одним з механізмів, що робить поведінку людини суспільно прийнятною є емпатія. У практичній частині нашої роботи було проведено дослідження здатності до емпатії підлітків учнів 8 класів за допомогою методики діагностики А. Мехрабієна та Н. Епштейна та аналіз рівня емпатичних тенденцій за методикою В.В. Бойко. За результатами проведеної роботи ми прийшли до наступних висновків:

1. Емпатія - це моральна якість, яка розвивається в залежності від рівня розвитку особистості, її здатності розуміти стан іншого, тісно пов'язана з психологічними новоутвореннями та соціогенними потребами людини і існує в двох основних формах свого прояву - пасивного споглядання (співчуття) і активної дії (співпереживання).

2. Розвиток емпатії як моральної якості протікає в тісному взаємозв'язку з навколишньою дійсністю. У дошкільному і молодшому шкільному віці проходить активне засвоєння і поступове осмислювання знань про моральні цінності і норми, на яких ґрунтуються взаємини людей у суспільстві Емпатія знаходить своє відображення в системі суспільних відносин і в підлітковому віці стає стійкою особистісною якістю. Таким чином, підлітковий вік є сенситивним для подальшого розвитку і закріплення емпатії в структурі моральних цінностей дитини як стійкої моральної риси.

3. Значною мірою на розвиток емпатії дитини впливають батьки, взагалі родина, стиль спілкування з дитиною.

4. У більшості підлітків спостерігається середній і високий рівень емпатійних тенденцій.

5. Рівень емпатійних тенденцій у жіночої статі вище, ніж у чоловічої, що вірогідно пов'язане з впливом культурних особливостей, очікуваній та стереотипів, які проявляються в схваленні більшої здібності до співчуття у жінок, і разом з тим більшій стриманості та категоричності у чоловіків.

6. У хлопців низький рівень емпатичних здібностей превалює над цим рівнем у дівчат, тобто у перехідному віці підлітки чоловічої статі менш схильні до проявів емпатії до оточуючих.

Соціальним фактором у розвитку емпатії є стиль спілкування в сім'ї. Підлітки, які виховуються в сім'ях, де переважає демократичний стиль спілкування, проявляють активну дієву емпатію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації (63%). Почуття емпатії у підлітків, які виховуються в атмосфері ліберального стилю спілкування (26%), залежить від змісту цінностей і установок дорослих, супроводжується активною дією, спрямованою на розв'язання емпатогенної ситуації, але є нестійким. В умовах авторитарного стилю спілкування підлітки проявляють пасивно-споглядальне, нестійке емпатійне почуття (11%). Важливу роль у розвитку емпатії підлітків відіграють також і біологічні фактори, до яких належать тип темпераменту і стать дитини.

Висновки. Емпатія підлітків має дві форми прояву: співчуття і співпереживання. Між ними знаходиться проміжна ланка, яку ми характеризуємо як активне споглядання, тобто співчуття, що супроводжується бажанням надати допомогу об'єкту емпатії. Прояв емпатії залежить від вольових якостей особистості, завдяки яким підлітки свідомо підкоряють свої дії в емпатогенних ситуаціях значущим і важливим цілям, спираючись на морально-етичні переконання та ідеали Емпатійні реакції підлітків, що виникають в різних емпатогенних ситуаціях навколишньої дійсності, залежать від таких факторів: стилю спілкування в сім'ї, типу темпераменту, статі. Здатність до емпатії звичайно зростає з ростом життєвого досвіду. Емпатія легше реалізується при подібності поведінкових і емоційних реакцій суб'єктів. Емоційний досвід змінюється й збагачується в ході розвитку особистості в результаті співпереживань, що виникають при спілкуванні з іншими людьми, при сприйнятті творів мистецтва, під впливом засобів масової інформації.

Список використаних джерел:

1. Копорулина В. Н. Психологический словарь, Ростов-на-Дону: Феникс, - 640 с.
2. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К.Вилуноса, Ю.Б.Гиппенрейтер.- М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984.- 288с.
3. Майерс Д. Социальная психология. 6-е изд., перераб. и доп.– СПб .Питер 2002.- 688 с. (Серия «Мастера психологии»).
4. Амонашвили Ш.А. Как живёте дети? – М.: «Просвещение», 1986.-174с.
5. Рябовол Т.А. Роль емпатії у процесі соціальної адаптації / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, випуск 24.-К., 2004 - С.294-300.
6. Максимець С.М. Вплив емпатійності на соціальну адаптацію майбутніх вчителів. Автореф. канд. психол. наук. Одеса, 2000.- 18с.

Резюме. *С учетом современных научных положений в статье раскрывается содержание понятия «эмпатия», анализируются подходы к формированию данной нравственной категории. Описаны результаты исследования эмпатических тенденций в современных подростках*

Ключевые слова: *эмпатия, подростковый возраст, нравственные чувства, альтруизм, эмоциональные реакции.*

Summary. *With modern scientific statements in the article reveals the concept of "empathy", analyzes the approaches to the formation of moral categories. We describe the results of empathy these trends in modern teenagers*

Keywords: *empathy, adolescence, moral feelings, altruism, emotional reactions.*

УДК 159.9:316.627

М. С. ЦУКАНОВА

УЯВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ПРО НОРМАТИВНУ ТА ПРОСОЦІАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.

Резюме. У статті здійснено аналіз проблеми вивчення нормативної і просоціальної поведінки як соціально-спрямованих форм людської взаємодії. Відмічається роль системи ціннісних орієнтацій і внутрішньої мотивації при виборі особистістю наднормативної поведінки. Розмірене уявлення про прояви наднормативної поведінки особистості, виділені його форми: власне наднормативна поведінка – внутрішньо обумовлена і псевдо наднормативна поведінка – зовнішньо обумовлена. Встановлено, що наднормативна поведінка особистості в залежності від суб'єктивної оцінки її ролі в реалізації дефіцитарних чи буттєвих цінностей може носити для розвитку особистості конструктивних (можливість реалізації в діяльності завдань особистого росту і саморозвитку) чи деструктивний (нездатність суб'єкта вирішити внутріособистісний конфлікт в рамках обраної просоціальної діяльності в силу дефіциту внутрішніх ресурсів особистості) характер. В зв'язку з цим актуальним стає вивчення механізмів, які відповідають за позитивне формування особистості в соціумі, а також індивідуально-особистісні особливості, які визначають характер наднормативної поведінки особистості. Ідея наднормативної поведінки широко висвітлюється в роботах вітчизняних авторів, які підкреслюють в своїх теоріях значимість проявів над нормативності в психічних процесах: в оволодінні своїми мотивами, в процесі взаємовизначення людини з світом і світу з людиною, в активному і усвідомленому ствердженні людської особистості в діяльності, в здійсненні особистісного вибору, в процесі самовизначення, в необхідності вибору між мотивами, у проявах надситуативної активності. При цьому психологічні причини вибору особистістю наднормативної поведінки розглядаються через призму проблем волі, мотивації, цінностей, свободи, самотранценденції.

Ключові слова: творчий потенціал, індивідуальні цінності, нормативна поведінка, просоціальноповедінка, соціальна позиція, контент – аналіз.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство розкриває перед людиною велику кількість можливостей для щастя. В своїй поведінці особистість може реалізувати творчий потенціал, активну, соціальну позицію, індивідуальні цінності. Життя людини завжди було пронизане відношенням до іншої людини і до суспільства в цілому. Вчинки і поведінка суб'єкта, його уявлення про оригінали людських відносин до себе і до інших регулюються, випрацьованими в суспільній свідомості нормами і правилами поведінки особистості; людина оцінює, розуміє, інтерпретує ці норми. [1] Аналіз поняття «норми», так як люба поведінка людини в соціумі оцінюється і регулюється з точки зору визначених стандартів, еталонів і норм, прийнятих в даному суспільстві. Особистості сучасного суспільства закладається в тому, що норми не регламентують в деталях поведінки людини, вони задають орієнтири людської поведінки. Випрацьовуючи норми відносин і поведінки, члени суспільства виходять із уявлень про «необхідне», що визначає внутрішню монолітність соціальних норм і наявність санкцій за їх порушення [4].

Особливості сучасного суспільства заключаються в тому, що норми стають все більше розмитими, невизначеними, вони більше не вказують як потрібно поступати, а тільки задають орієнтири поведінки особистості. Наприклад, сім'я завжди була важливою цінністю для суспільства, а шлюб – важливішим соціальним інститутом. Цінність сім'ї і шлюбу важливі і сьогодні, але разом з тим широко обговорюється гідність неофіційного шлюбу – співмешкання, а також можливість офіційного реєстрування одностатевих шлюбів. Суспільство проявляє терпимість до наркоманії, алкоголізму і інших особливостей, як і раніше вважали хворобами і недопустимими в суспільстві. І на кінець, колективізм як спосіб соціального буття замінився індивідуалізмом: сьогодні особистість все більше прагне до індивідуальних досягнень, реалізації егоцентричних інтересів. Така особистісна позиція тепер не засуджується. Все це призводить до того, що уявлення про норму і нормальну поведінку змінюються. [9] Окрім того, традиційним для гуманітарних наук являється питання про те, наскільки кожна людина засвоїла соціальні норми, наскільки вони стали для неї моральним імперативом, адже саме від цього залежить їх діяльність. А в сучасній психології, орієнтованій на екзистенціальну парадигму здійснюється акцент на вивчення конкурентних ситуацій людського буття, ставляться ще питання про специфіку розуміння соціальних норм особистістю. Це питання полягає в тому, які смисли випрацьовує особистість по відношенню до тих екзистенціальних ситуацій, в яких вона виявляється. [9]

Для психолога важливим полягає питання не тільки в тому, як і в якій степені соціальні норми засвоюються і реалізуються в поведінці, а наскільки і як ці норми розуміються самою особистістю. Про це писали в своїх працях В. Фпанкл і С.Л. Рубінштейнт, яких вважають засновниками психології людського буття. [8] На думку В. В. Знакова, Х. Г. Гадамера, П. Рікерарозуміння є не тільки пізнавальним, але і екзистенціальним феноменом. Це універсальна здібність людини, яка реалізується в його способах, буття в світі. Екзистенціальний